

Inge Mager

Paul Gerhardt (1607–1676) — II.

Paul Gerhardt hitvallása Krisztusról

Gerhardt Krisztus-hitvallása különösen karácsonyi, passió és húsvéti énekeiben tükröződik. A misztikus ihletettséggel elmélkedésben a jászolnál (Ich steh an deiner Krippen hier) a megtestesülést mint a mérhetetlen mély szeretet bűnökét megváltó tettét írja le. Erre a szeretetre a feltétel nélkül kiválasztott, hitben megvilágosodott és „fénnyel, étellel, boldogsággal és üdvösséggel” megajándékozott ember megfelelően csak úgy válaszolhat, ha mindent, amit kapott, visszaad a gyermeknek, s így „jászolává” válik.

Míg az újszülött „szájacska, kezecske és szemecske” az éneklőt szinte kimondhatatlan örömmel töltik el, a Megfeszített fájdalomtól eltorzult arcának szemlélése a —középkori Salve-költemények 7. meditációja nyomán keletkezett— „O Haupt voll Blut und Wunden” énekben gyászt és bűntudatot ébreszt benne. Gerhardt —ellentétben Lutherrel, aki a tisztán külsőséges, érdemeket szerző passió kegyesség visszatérésétől való félelmében csak húsvéti énekeket szerzett— tizennégy passió és három húsvéti éneket írt.

Gerhardt éppen a bűntelen Krisztus szenvedéseiben való imádságos elmélyülésben találta meg a páratlan lehetőséget, amely a saját magukkal történő valódi szembenézésre és az Isten mindent átfogó szeretetéhez méltó követésre indítja az embereket.

Ez a teljes élet-odaadástól a keresztnél való szeretetteljes segítesen át a ma már csak nehezen követhető megnyilvánulásig tart: „Magamat veled együtt akarom ütni a keresztnél, és lemondani arról megtagadni azt, amire a testem vágyik.” (O Welt, sieh hier dein Leben, 15) Végül húsvéti ujjongásában Gerhardt a Feltámadottra összpontosítja figyelmét, és megkapja tőle azt a lelki nyugalmat, hogy „a pokol és seregei” minden igyekezete ellenére a haja szála sem fog meggömbülni (Auf auf, mein Herz, mit Freuden, 5).

Paul Gerhardt istenképe

Gerhardt Krisztus-hite Istenről való elképzelésében gyökerezik: neki Isten abszolút nagyság, akinek minden láthatót és megtapasztalhatót köszönhetünk: „Kik vagyunk mi? Mink van nekünk az egész földön, amit nem tőled kaptunk?” (Ich singe dir mit Herz und Mund, 3); aki, mint egy „bölc s fejedelem,” a makro- és mikrokozmoszt irányítja (Befiehl du deine Wege, 8), s akire minden idelent való figyelmeztet: „Ha már itt ilyen kedves vagy és engeded, hogy jól éljünk ezen a szegény földön, milyen szép lesz ezután a mennyországban, az arany kastélyban!” (Geh aus, mein Herz, und suche Freud, 9) E túlvilágra utalás

ellenére nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Gerhardt a mulandó dolgokat is úgy értékeli, hogy azok az embereket szolgálják, nekik örömet szereznek: „Az eget, a földet és azok seregeit szolgálatomba állította” (Solllt ich meinem Gott nicht singen, 6) vagy „Kitől származik a harmat és az eső? Kitől zöldül a lomb és a fű? Ki áldja meg a hegyet és a völgyet, a mezőt és az erdőt?” (Schwing dich auf zu deinem Gott, 9).

Míg Andreas Gryphius az estéről a vég és az elmúlás keretei között gondolkodik, lemondóan panaszban kitérve: „Hogy múlik az idő!”, Gerhardtnak a múltó nap az istendicséretre való felszólítást jelenti: „Én lelkem, kezd el, ami Teremtődnek tetszik” (Nun ruhen alle Wälder, 1).

A Gerhardt által megénekelt természeti jelenségek közül a Nap áll az első helyen. Nélkülözhetetlen a földi élethez, Isten a büntetés és a jutalmazás eszközeként használja; ugyanakkor Krisztus, a teremtetlen Nap jelképe. Gerhardt a Nap mellett az üstökösök megjelenését is isteni üzenetnek értelmezte, és megragadta az alkalmat, hogy a Krisztus visszatérésére alapozókat megnyugtassa, a többiek pedig bűnbánatra és megtérésre szólítsa fel: „Hogy a rossz jeleknek jó végük legyen” (Herr, was hast du im Sinn, 2.12). Mindazonáltal az üstökösök kezdődő természettudományos szemlélete még tökéletesen távol állt tőle.

„Geh aus, mein Herz, und suche Freud”

Gerhardt hitbéli és örök életre vonatkozó optimizmusa különösen nyár-énekét határozza meg „Menj, szívem, keress örömet” (Geh aus, mein Herz, und suche Freud). Ebben a természet leírása és annak vallásos, természetfölötti jelentése elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással. Az 1–7. versszakban a költő hallatlan szeretettel varázsolja a szemünk elé az embereket körülvevő nyári kert nagyszerűségének részleteit. A kertmotívum aláhúzza a természet rendezett formáltságát és uralom alá helyezettségét, és az isteni fenntartóra utal, akinek ez az ének egyedülálló emléket állít. A 8. strófa doxologikus hitvallása után a 9. versszak a földi és a paradicsomi kertre vonatkozik. A tárgyiasság mintha ugródeszkaként szolgálna a lelkeségbe. A föld minden korlátozott szépségével a mennyei dicsőség első lépcsőfoka.

Gerhardt értelmezésében ezért nemcsak a sóvárgó várakozás (10–11. str.) az ember feladata földi élete során, hanem a vég nélküli istendicséret (12. str.) és az az igyekezet is, hogy mint jó fa, a hit gyümölcseit teremje (13–15. str.). Halál utáni hogylétünk természetesen nem az emberi teljesítménytől, hanem sokkal inkább az isteni kegyelemtől függ. A lutheránus dogmatikus félreérthetetlenül kiemeli ezt ott, ahol akár halvány nyoma is felmerül, hogy valaki a cselekedetek igazságában hisz vagy az eleve elrendelést vallja. Így könyörög az utolsó strófában: „Válassz ki a paradicsomra, és add, hogy testem és lelkem az utolsó utazásig virulhasson.” Az ének egésze a túlvilágra irányul. Az első rész pontos természetleírása a második rész lelki jelentését készíti elő. Az 1. versszakban megjelenő földi kert a 14. strófa mennyei kertjének előképe. Az 1.

strófa „nyáridejével” a 13. versszak „kegyelmed nyara” kifejezése áll szemben mint meghívás a hitre és a hit gyakorlására.

Az ének első részének minden képe a második szakaszban befelé és metafizikusra fordul. Csak így kapja meg teljes kifejezőerejét. A földi életnek a túlvilág számára való vallásos-eszkatologikus igénybevétele ellenére és eltekintve a „már” és a „még nem” feszültségétől, párhuzamos funkciója miatt a természetet mégis kiemelt jelentőség illeti meg. A helyett a felfoghatatlan és kimondhatatlan helyett áll, ami „e világ után” (9. str.) következik. Ez a hivatkozás-jelleg kimagasló méltóságot kölcsönöz a természetnek és részeinek. Ezt kiegészítve Gerhardt „ezen a szegény földön” való élethez való bátorságot és örömet (9. str.) tudott sugározni kortársainak, akiknek a teremtő és megtartó Istenben való hitét elbizonytalanította az éghajlat romlása, a rossz termés és a háborús tapasztalatok.

Kortörténeti vonatkozások Gerhardt énekeiben

Az élet alapfeltételét jelentő természetén túl Gerhardt énekeiben vörös fonálként húzódnak végig —mint szomorú hétköznapi háttér— a kor eseményei is. Így az 1648 előtt keletkezett újévi énekben az élet „háború és nagy borzalmak” által való veszélyeztetettségét írja meg (Nun lasst uns gehen und treten, 3). De a költő nem arra használja ezt az alkalmat, hogy panaszkodjon, hanem Isten kegyelméért és az értelmetlen öldöklés végéért fohászkodik: „Zárd be a szenvedés kapuit, és add, hogy mindenütt, ahol oly sok vér folyt, ezentúl az öröm áradjon” (uo., 10). Gerhardt számos kortársával együtt biztos abban, hogy a háború isteni büntetés az ember engedetlensége miatt. Megtérésre és igazi kegyességre szólít fel, hogy Isten haragját lecsendesítse. Ennek megfelelően szóló békéért könyörgő, a 85. zsoltárra épülő énekében: „Csak akkor fordul felénk újra Isten, ha kegyesek leszünk, és akkor vet véget —kívánságunk szerint— a háborúnak és minden ínségnek, ha őt dicsőítjük, és felismerjük életünkben állandó jelenlétét” (Herr, der du vormals hast dein Land, 7).

A háború elején Kurbrandenburgban is nagy volt az ínség. De normalizálta a lakosság életét, hogy a Nagy Választófejedelem 1640 óta békekészségét hangoztatta a svédeknek és a császárnak. Ezért Gerhardt valószínűleg teljes joggal énekelhette a korai berlini időkben: „Sok testvérünk meg van gyötörve, házból és udvarából is elűzték; de a szőlőtőnél és a fügefánál még mindenkinek megvan a maga helye”. Még konkrétan: „Nálunk még van rendőrség, és félelem nélkül szolgálunk urainknak; örökösen, nap mint nap tanulmányozzuk és hallgatjuk Isten igéjét” (Wie ist so groß und schwer die Last, 7.9). Ennek ellenére nyomasztotta őt, hogy büntetlen gyermekeknek általános nyomorban kell élniük. Szánja azokat, akik a háborúban születtek és fogalmuk sincs arról, milyen a béke. Éppen az ilyenek miatt könyörög: „Isten vagy és nem kő, hogy tudsz mégis ilyen kemény lenni?” (uo., 16).

A mindenfelé terjedő békevágyat a következő imádságos strófában fejezte ki: „Ó, bárcsak hamar meghallhatnám, amint felcsendül a földön a szó: béke legyen mindenütt, ahol keresztények élnek! Ó, bárcsak Isten megígérné, hogy vége a háborúnak, megnyugszanak a fegyverek, és minden boldogtalanságnak vége szakad!” (Herr, der du vormals hast dein Land, 5). Ezekon a könyörgő és bűnbánati költeményeken kívül találunk egy olyan éneket is, amely kifejezetten a békéért ad hálát. „Istené legyen a dicséret! Végre felhangzott a béke és az öröm nemes szava” (Gott Lob, nun ist erschollen). Most is vitán felül áll az a teológiai magyarázat, hogy a háború az emberi harag, gonoszság következménye. A lerombolt kastélyok, a törmelékkel és kővel teli városok, a holttettekkel zsúfolt sírok és a feldúlt szántóföldek láttán mindenkinek bűnbánatot kellene tartania. Mivel semmi nem történt, Isten megtette az első lépést, hogy kegyelme által az embert megtérésre indítsa. Gerhardt ezért zárja énekét könyörgésre való felszólítással: „Kelj fel végre, ébredj fel, te kemény világ” (uo., 6).

Paul Gerhardt és a theodicea

Gerhardt diagnózisa éppoly egyszerű, mint megoldása. A theodicea problémáját végül is nem ismeri, a világon belüli oksággal alig törődik. Neki minden, ami történik, még ha megterhelő és pusztító hatású is, Isten rendezése. Ezért csak a komoly vallásosságot védi a büntetéstől, vagy legalábbis enyhíti azt. Mint a reformátori kereszt-teológia hirdetője, Gerhardt természetesen tudja, hogy azon kívül, hogy elkerülhető a bűn büntetése, olyan tapasztalatok is vannak, mikor Isten kifejezetten a kegyeseket próbálja és tisztítja meg. „Tudom, hogy a keresztet és a fájdalmat atyai szíved küldi nekem” vagy „Minden élőnek komolyan le kell merülnie a halál poklába” (Ach treuer Gott, barmherzigs Herz, 1.3), végül „Aki szent életű akar lenni, annak gyötrelemben és a nyomorúság útján kell zarándokolnia”. E ma megdőbbentő kijelentések ellenére Gerhardt Istene végül is megengesztelődik: „Bár haragra és halálra vagyunk érdemesek, te szeretettel és jóindulattal fizetsz” (Wie ist so groß und schwer die Last, 12). Fontos neki a szenvedés korlátozása: „Ezer módon meg tud menteni a haláltól, táplál, és ételt ad az éhínség idején” (Du, meine Seele, singe, 7). Alapjában véve Gerhardt majd minden énekében a kérés, a dicséret, a köszönet és az öröm van túlsúlyban. Ezzel szemben a panasz, a kétségbeesés és a büntetéssel való fenyegetés visszaszorul. Talán ez a mélyen vallásos ősbizalomból eredő reménység az egyik oka annak, hogy a kortársak éppúgy, mint az utókor nagy része elfogadja és sajátjának vallja Gerhardt szövegeit.

Befiehl du deine Wege — Matthias Claudius és Paul Gerhardt

A hosszú recepciótörténetből álljon itt egy példa. A *Wandsbeker Boten* 1789-ben megjelent ötödik részében *Matthias Claudius* egy, unokatestvérének írt fiktív

levelében panaszodik a gyülekezeti énekek felvilágosodás korabeli változásairól. Ezek eredeti változatait szárnyakkal hasonlítja össze, „amelyekkel az ember a magasba emelkedhet, és egy ideig lebegni tud a siralomvölgy fölött”. Viszont ezt az erejüket elveszítik a felvilágosodáskori „javított” formájukban. Claudius ezt Paul Gerhardt bizonytalansággal legismertebb vigasztaló énekén mutatja be és így vall: „Íme egy példa: A ‘Hagyd a te utaidat’ (Befiehl du deine Wege) —amelyet az ember fiatalkorában édesanyjával együtt gyakran és áhítatosan énekelt azon alkalmakkor, mikor a dolgok nem úgy alakultak, ahogy kellett volna—, példának okáért olyan, mint egy régi barát a háznál, akiben megbízunk és akinél hasonló esetekben tanácsot és vigasztalást nyerhetünk. Ha az ember másképp összevágva, modern ruhában látja viszont, nem bízik benne, és nem biztos abban, hogy a régi barát még benne van... Így ha a gyülekezet a templomban ezt az éneket énekli, hallgatni szoktam, és szívemben a régi szöveget énekelem.”

Claudius az ének eredetijének igen meghatározó tulajdonságát vette észre: a nyelv kifejezőerejét és megbízhatóságát. Ennek a nyelvnek elhisszük azt, amit mond. Gerhardt ebben az énekben a 37. zsoltár 5. versén elmélkedik. Minden szónak egy versszakot szentel. Ha a strófák kezdeteit összeolvassuk, kiadják a zsoltárverset. Egy ilyen, a barokk költészetben kedvelt akrosztichon alkalmazása nem játszadozás, hanem a tartalom erősítésére szolgál. Gerhardt ebben a tanító és lelki épülésre is szolgáló vigasztaló költeményben az isteni gondoskodást énekli meg, amely az egész teremtésre, és ebből következőleg minden egyes emberre vonatkozik.

Az első két versszak a bizalomra való felhívásra alapozva megadja a témát (expositio): a menny irányítója az emberi lábaknak is megtalálja a megfelelő utat (uo., 1.2). A 3–5. strófában az énekes egyfajta önreflexióban biztosítja magát arról, hogy Isten átfogóan kíséri az életét (explicatio): „Amit eltervezett és akar, az végül beteljesedik, az ő értelme és célja szerint” (uo., 5). A 6–8. versszakban —azzal az intéssel, hogy higgyünk, ne aggódjunk, és hagyjuk Istent működni— megszólal az Isten emberi utakról való gondoskodásának konkrét jelentése (applicatio). Az az ígéret, hogy „Isten kezében tartja a hatalmat, és mindent jól vezet” (uo., 7), reménységet, bizalmat és kitartásra való erőt áraszt. A 9–10. strófa érvelést told be: Isten nem minden esetben szünteti meg a bajt, nem is mindig azonnal, de nem zárkózik el az emberi könyörgés, hit és bizalom elől, mindenekelőtt képes arra, hogy megszabadítsa a szívet „a mégoly súlyos tehertől” (uo.,10).

A 11. versszak boldognak nevezi azt, aki nem esik kétségbe, hanem biztos abban, hogy Isten nem fordul el tőle, még akkor sem, ha a baj elhárítása csak később következik. Ezért a költő a 12. strófában megerősítést kér, hogy mindenki hordozni tudja azt, amit rá van mérve, és további isteni gondoskodásért könyörög. És bár végül ismét látóterünkbe kerül a túlvilág, Gerhardt ezzel az énekkel nem áltatni akar; sokkal inkább vigasztalni szeretne azzal a tudattal, hogy az ember már ebben az életben biztonságban érezheti magát, mert ígérete van arra, hogy a mennyiek kísérik.

Ez nem utolsósorban Gerhardt költészetének teremtő erején múlik. Sok esetben képes arra, hogy a hit valóságába helyezze át azt, amiről beszél. Bizonyítják ezt olyan emberek, mint Matthias Claudius, Dietrich Bonhoeffer, Jochen Klepper, Elisabeth von Thadden és számtalan névtelen hívő, akik határhelyzetekben éppen Paul Gerhardt vigasztaló költeményeinek énekléséből vagy mondásából merítettek erőt a kitartáshoz és az ellenálláshoz.

Ford. Ecsedi Zsuzsanna

Az írás I. részét ld. Magyar Egyházzene XIV (2006/2007) 417–428.

40
 43
 46
 49
 52
 58

nod was er tut, ist
 al - lea gut. ob's
 noch so tran - rig schie - ne.
 forte

Részlet Johann Sebastian Bach Paul Gerhardt koráljának szövegére írt
 Ich hab in Gottes Herz und Sinn (BWV 92) kantátájának nyolcadik tételéből.